

**تبیین اهمیت "رتوریک" در رسالت آموزشی دانشگاه ملی مهارت
با تکیه بر آموزه‌های "قرآن کریم" و معارف "نهج البلاغه"**

سمیه داودی*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۸

چکیده:

امروزه با وجود پیشرفت‌های علمی و تحولات فناورانه، ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی و هویتی زندگی انسان با چالش‌هایی مواجه شده که جهت حل آنها نه تنها انطباق با تکنولوژی، بلکه پیش‌تر و مهم‌تر از آن، رفع بحران‌های ایجاد شده پیرنگ می‌شود. دانشگاه ملی مهارت که نقشی مهم در آموزش و تأمین سرمایه انسانی بازار کار به عهده دارد، می‌کوشد تا شکاف موجود میان آموزش دانشگاهی و مهارت‌های موردنیاز را پر نماید. در راستای این هدف، پرسشی مطرح می‌شود که چگونه می‌توان پراکندگی‌های ایجاد شده را انسجام بخشید و برای رفع بحران چه راه‌حلی پیشنهاد می‌شود؟ پژوهش‌های انجام شده تاکنون بیشتر به آموزش‌های علمی پرداخته؛ ولی آموزش اخلاق مطابق فرهنگ اسلامی هنوز جایگاه اصلی خود را نیافته‌است. از آنجاکه بدون توجه به این امر مهم، رسالت دانشگاه دارای اثربخشی لازم نخواهد بود؛ ضرورت پژوهش مطرح شده و فرضیه‌ای شکل می‌گیرد که مسئله فوق ناشی از بی‌توجهی به جایگاه مهم ارزش‌های اخلاقی (رتوریک) به‌عنوان حلقه اتصال بین تعلیم و تربیت جهت رفع بحران‌های موجود است. این پژوهش از نوع کیفی و روش آن توصیفی-تحلیلی مبتنی بر مطالعه منابع دینی در جهت شناخت اصول اخلاق اسلامی و سپس استدلال منطقی و استنتاج در جهت ارائه راهکار است. معارف حاصل شده از "قرآن کریم" و "نهج البلاغه" شالوده پژوهش را شکل می‌دهند.

کلید واژگان:

قرآن کریم، نهج البلاغه، رتوریک، آموزش اخلاق‌مداری، دانشگاه ملی مهارت.

۱- مقدمه و طرح مسئله

دانشگاه ملی مهارت به‌عنوان یکی از مراکز آموزش عالی تحت نظر وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، نقشی مهم در آموزش و تربیت سرمایه انسانی و نیروهای ماهر مورد نیاز بازار کار برعهده دارد. تأکید بر مرتبط نمودن آموزش با نیازهای بازار کار و توجه به آموزش‌های کارآفرین باهدف بهبود وضعیت اشتغال جوانان از جمله اهدافی است که در سند راهبردی این دانشگاه ذکر شده است (سیلان و کرمی، ۱۳۹۳). بر این اساس، توجه به بهره‌مندی آموزش‌های ارائه شده در این دانشگاه از مبانی جدید علمی و کاربرد هم‌زمان تجربه عملی و مهارت‌های فنی ضروری است. آنچه در این میان به‌عنوان مشکل یا مسئله مطرح می‌شود، شکاف موجود بین مباحث نظری و عملی ارائه شده در سرفصل رشته‌ها از یک سو و شکاف ایجاد شده میان آموزش دانشگاهی و مهارت‌های مورد نیاز در بازار کار از سوی دیگر است که دو وجه مسئله را شکل می‌دهند.

باهدف پر کردن این شکاف و نزدیک نمودن مباحث نظری و عملی در دانشگاه ضرورت ایجاد یک حلقه پیونددهنده تقویت می‌شود و این سؤال شکل می‌گیرد که چگونه می‌توان از منظر ضرورت توجه به اخلاق‌مداری، پراکندگی‌های ایجاد شده بین آموزش‌های علمی در کلاس‌های درس و مهارت‌های مورد نیاز در حرفه را انسجام بخشید و در این مسیر چه راه‌حلی پیشنهاد می‌شود؟ بر مبنای ضرورت فوق، این مقاله به مواجهه ابعاد مختلف آموزش‌های علمی و فنی در دانشگاه ملی مهارت با تأکید بر اهمیت جایگاه آموزش اصول اخلاقی بر مبنای اسناد اصلی آن در سنت اسلامی یعنی قرآن کریم و نهج‌البلاغه می‌پردازد. بررسی پیشینه پژوهش که خلاصه‌ای از آن در جدول زیر آمده است، نشان می‌دهد که در آموزش‌های دانشگاهی بیشتر به بخش تعلیم و آموزش علمی پرداخته شده و برای آن راه‌حلهایی پیشنهاد گردیده ولی آموزش فن و مهارت و توصیه‌های اخلاقی در حرفه مطابق فرهنگ اسلامی هنوز جایگاه خود را نیافته و کمتر مورد توجه بوده است.

جدول ۱: پیشینه پژوهش (منبع: نویسنده)

سال	نگارنده/نگارندگان	عنوان پژوهش
۱۳۹۳	سیلانه و کرمی	مهارت‌آموزی ضرورت آموزش فنی و حرفه‌ای در محیط‌های یادگیری کل‌نگر
۱۳۹۸	لطفی، فرهادی و روایی	طراحی الگوی مهارت‌محوری برای دانشجویان فنی و حرفه‌ای با استفاده از نظریه داده‌بنیاد
۱۳۹۸	مهدی و بارانی	تحلیل جایگاه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای و مهارتی در نقشه جامع علمی کشور
۱۴۰۰	میرجلیلی	ارزیابی میزان کاربرد مهارت‌های اشتغال‌پذیر فارغ‌التحصیلان دختر رشته معماری آموزش‌شده فنی و حرفه‌ای دختران یزد
۱۴۰۱	مهدی، صمدی، زیدی و کیخا	ارائه الگوی انسان کارآفرین از دیدگاه قرآن کریم با استفاده از تحلیل مضمون

از بررسی پیشینه پژوهش آشکار می‌شود که تأکید و جهت‌گیری بیشتر در جهت تقویت مهارت‌های فنی و حرفه‌ای است؛ یعنی با فرض کافی بودن آموزش‌های علمی و مهارت‌های فنی برای ورود افراد متخصص به بازار کار، تنها بر همین دو مورد تکیه شده‌است. همچنین بررسی سرفصل‌های آموزشی مربوط به رشته‌های مختلف نشان می‌دهد که عناوین درس‌ها نیز با توجه به دو مورد مذکور تهیه و تصویب شده‌است. بنابراین به موازات ضرورت نیاز به بازناندیشی و بازنگری در مباحث نظری و کارگاهی، ضرورت پیوند و انسجام بین این مباحث بر اساس آموزش‌های اخلاقی نیز مطرح می‌شود؛ زیرا بدون توجه به این امر مهم، رسالت دانشگاه دارای کارآیی و اثربخشی لازم نخواهد بود و این فرضیه را شکل می‌دهد که مسئله فوق و شکاف‌های موجود ناشی از بی‌توجهی به جایگاه مهم اخلاق در آموزش‌های دانشگاهی است و تبیین جایگاه اخلاق و پُررنگ‌شدن ارزش‌های اخلاقی (آموزش رتوریک) در ساحت آموزش و پرورش نیروهای متخصص به‌عنوان حلقه اتصال بین تعلیم و تربیت می‌تواند مؤثر واقع شود.

در واقع نقطه تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین به دلیل تمرکز و توجه خاص به اخلاق‌مداری و پرورش مهارت‌های اخلاقی در میان برنامه‌های آموزشی دانشگاه است که مطابق سرفصل به آموزش علم و مهارت محدود شده است؛ بنابراین علیرغم صرف زمان و بودجه قابل توجه، وضعیت اشتغال و تولید پاسخگوی نیازهای جامعه در سطح مطلوب نیست. این پژوهش که می‌کوشد تا نقش پررنگ آموزش اخلاق اسلامی به دانشجویان را به روش توصیفی-تحلیلی بازخوانی نماید، در دسته پژوهش‌های کیفی قرار می‌گیرد و مبتنی بر مطالعه منابع دینی در جهت شناخت مضامین پایه اخلاق‌مداری با تأکید بر اصول اخلاق اسلامی، تزکیه و سپس به کارگیری استدلال منطقی و استنتاج در جهت ارائه راهکار است. معارف حاصل شده از خوانش "قرآن کریم" و "نهج البلاغه" شالوده پژوهش حاضر را شکل می‌دهند.

۲- چهارچوب نظری پژوهش

این پژوهش ضمن توصیف وضع موجود در آموزش‌های دانشگاه ملی مهارت و مشاهده بحران در بین دانشجویان می‌کوشد تا به سه دیدگاه ضروری در آموزش یعنی "ساینتیفیک، تکنیک و رتوریک"^۱ پرداخته و سپس با تکیه بر آموزه‌های "قرآن کریم" و معارف "نهج البلاغه"، جایگاه و اهمیت آموزش‌های اخلاقی (رتوریک) را تبیین نماید.

جدول ۲: توصیف کلی سه دیدگاه ضروری در آموزش (منبع: نویسنده)

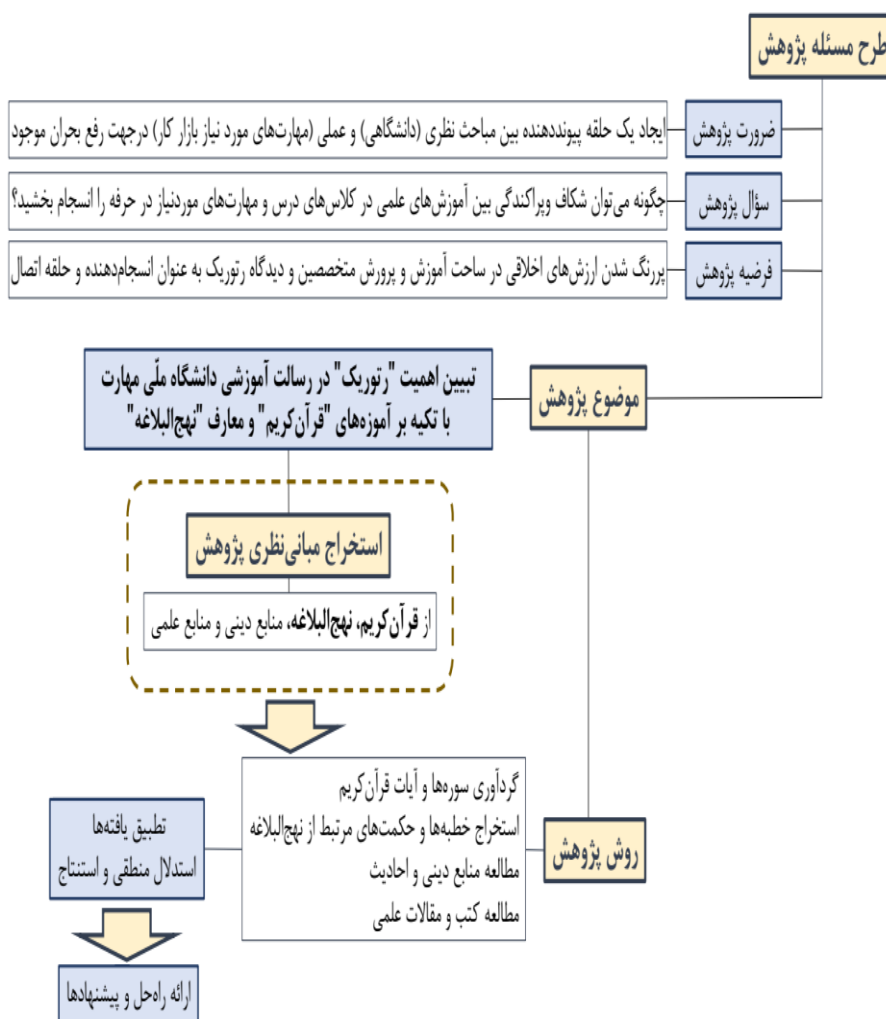
دیدگاه تکنیک technic	دیدگاه رتوریک rhetoric	دیدگاه ساینتیفیک scientific
آموزش‌های عملی و کارگاهی	آموزش‌های نظری و عملی	آموزش‌های علمی و نظری
هدف: تربیت و آموزش فن و مهارت	هدف: تزکیه و آموزش اخلاق	هدف: تعلیم و آموزش تخصص

۱. لازم به توضیح است که Scientific به معنای دیدگاه علمی و نظری؛ Technic به معنای دیدگاه عملی و مهارتی؛ Rhetoric به معنای دیدگاه‌های مبتنی بر تزکیه و اخلاق‌گرایی به کار رفته است.

معرب رتوریک، واژه «ریطوریکا» است و آن را معادل «خطابه» در زبان عربی دانسته‌اند که فارابی آن را تبیین و تفسیر کرده‌است (صادقی، ۱۴۰۳). همچنین رتوریک اصطلاحی است که در طول تاریخ بر معانی مختلفی دلالت داشته است ولی در کل جریانی است که به منظور شناسایی و تحلیل ارتباطات انسانی پدید آمده است و به محققان و پژوهشگران کمک می‌کند تا از آن برای ارزیابی ارتباطات انسانی سود جسته و زوایای تازه‌ای از شیوه‌های ارتباطی را کشف کنند (احمدی، ۱۳۹۷). در ترجمه رتوریک برای آن معادل‌های فارسی مانند خطابه و بلاغت را در نظر گرفته‌اند. بررسی منابع دینی و علمی موجود چنین نشان می‌دهد که از آمیزش اصول و فنون بلاغت با اصول اخلاقی و ارزش‌های انسانی مورد تأکید در دین مبین اسلام، بلاغت اسلامی حاصل می‌شود که در این مقاله نیز مُراد از واژه رتوریک "اخلاق‌گرایی اسلامی" است.

مطالعات این پژوهش با هدف ایجاد یک حلقه پیوند دهنده بر اساس آموزه‌های اخلاقی بین آموزش‌های علمی و مهارتی در دانشگاه که دارای کارایی و ثمربخشی لازم در جامعه نیز باشند، انجام شده است. در این راستا و بعد از جمع‌بندی کلی، سه دیدگاه فوق بر پایه مطالعه اسناد و منابع علمی، سند راهبردی دانشگاه ملی مهارت و تجارب نگارنده طی بیست سال تدریس در این دانشگاه، حاصل شد. دو دیدگاه مبتنی بر آموزش‌های نظری با هدف آموزش تخصص و آموزش‌های عملی با هدف آموزش مهارت همواره در برنامه درسی دانشگاه ملی مهارت مورد تأکید است؛ همچنین سیاست‌گذاری و جهت‌گیری کلی نظام آموزشی در جهت تقویت مهارت‌های فنی، مهارت کار با داده‌ها و ارتقاء نگرش سیستمی است در حالیکه بررسی وضعیت بازار کار نشان از ناکافی بودن این آموزش‌ها در تربیت نیروی کار دارد؛ بنابراین نیاز به آموزش‌هایی در سطح بالاتر با هدف بهره‌گیری از پتانسیل آموزه‌های اخلاقی در تزکیه و پرورش دانشجویان مطرح می‌گردد. در ادامه به توصیف و بررسی هریک از این دیدگاه‌ها می‌پردازیم:

۲-۱- دیدگاه ساینتیفیک با تأکید بر آموختن علم و دانش

در "دیدگاه ساینتیفیک" (scientific) که زیرمجموعه دیدگاه‌های علمی است، تعلیم و آموزش تخصصی در رأس قرار می‌گیرد. بر مبنای این دیدگاه، رسالت دانشگاه‌ها آموزش علم و دانش مطابق تکنولوژی و پیشرفت‌های به‌روز و نوآورانه تعریف شده است؛ بدیهی است که بخش بزرگ این آموزش‌ها که در سرفصل دروس مربوط به هر رشته آمده است به‌صورت تئوریک یا نظری انجام می‌گیرد. همچنین

در این دیدگاه نیاز به آموزش علوم مختلف و متکثر باهدف در برگرفتن جنبه‌های علمی موردنیاز جهت حل مسئله مطرح شده است. به عبارت دیگر هر تخصص موردنیاز در قالب یک مسئله، تعریف می‌شود و سپس تلاش برای حل آن بر پایه نظریات و روش‌های علمی صورت می‌گیرد.

در دین مبین اسلام بر آموختن علم تأکید زیادی شده است و قدر و منزلت علم بسیار بالا است (ندیمی، تفضلی و مندگاری، ۱۴۰۰). در حدیث وارد شده است که فرشتگان بال‌های خود را برای کسانی که در مسیر دانش هستند می‌گسترانند. از سوی دیگر، پیشرفت‌های سریع علمی و تحولات چشمگیر فناوریانه، ابعاد مختلف فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و هویتی زندگی انسان را با چالش‌هایی مواجه ساخته است. در جهت رفع این بحران‌ها، نه تنها آموختن علم و دانش بلکه نیاز به انطباق با علم و تکنولوژی روز نیز مطرح می‌شود. "شهید مطهری" می‌نویسد: "امروز دنیا بر باشنه علم می‌چرخد و کلید همه جوامع، علم و اطلاعات فنی است" (محدثی و ندیمی، ۱۳۹۷). در آیه ۲۶۹ "سوره بقره" تعبیری مهم درباره فراگیری علم و دانش ذکر شده است: می‌فرماید: "يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ" دانش و حکمت را به هر که بخواهد (و شایسته باشد) می‌دهد و به هر که دانش داده شود، خیر فراوانی داده شده است و جز خردمندان (این حقایق را درک نمی‌کنند و) متذکر نمی‌گردند (قرآن کریم ۲: ۲۶۹). در این آیه از علم و دانش به "خیر کثیر" تعبیر شده که همه نیکی‌ها و خوبی‌ها را در بر می‌گیرد. مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر این آیه نوشته است: "حکمت و دانش، ذاتاً سرچشمه خیر کثیر است؛ نه تنها از جهت انتساب به خداوند متعال بلکه ذات و حقیقت علم، خیر فراوان است" (صالحی‌عمران و دیگران، ۱۳۹۸). از منظر "آیت‌الله جوادی آملی" توجه به جایگاه الهی علم ضروری است. او در کتاب "منزلت عقل در هندسه معرفت دینی" می‌نویسد: "علم تجربی موجود، معیوب است چون در سیری افقی به مسیر خود ادامه می‌دهد و عالم مبدأ را نمی‌بیند و غایت و فرجامی متصور نیست، این نگرش علم را زاییده تفکر خود می‌پندارد و جایگاه الهی آن را مد نظر قرار نمی‌دهد" (جوادی آملی، ۱۳۹۵).

نزد بلاغیون اسلامی نقل است از "حضرت علی علیه السلام" که "قرآن کریم" به عنوان چشمه جوشان علم و "عترت پاک نبوی صلی الله علیه و آله" به عنوان معدن دانش شناسانده شده است. در خطبه ۱۹۸ نهج البلاغه می‌فرماید: "جَعَلَهُ اللَّهُ رِيًّا لِعَطَشِ الْعُلَمَاءِ وَرَبِيعًا لِقُلُوبِ الْفُقَهَاءِ وَمَحَاجِّ لَطُرُقِ الصُّلَحَاءِ، وَدَوَاءً لَيْسَ بَعْدَهُ دَاءٌ وَنُورًا لَيْسَ مَعَهُ ظُلْمَةٌ، وَحَبْلًا وَثِيقًا عُرْوَتُهُ وَمَغْتَلًا مَنِيْعًا ذُرْوَتُهُ، وَعِزًّا لِمَنْ

تَوَلَّاهُ وَ سَلِمًا لِّمَنْ دَخَلَهُ وَ هُدًى لِّمَنْ اٰتٰتَمَّ بِهِ وَ عُدْرًا لِّمَنْ اٰتَتْحَلَهُ وَ بُرْهَانًا لِّمَنْ تَكَلَّمَ بِهِ وَ شَاهِدًا لِّمَنْ خَاصَمَ بِهِ وَ فَلَجًا لِّمَنْ حَاجَّ بِهِ وَ ... " (نهج البلاغه: خطبه ۱۹۸). خدای تعالی، آن (قرآن) را فرونشاننده تشنگی عالمان گردانید و بهار دل‌های جویندگان فهم حقایق و مقصد و مقصود صالحان و دارویی که پس از آن دردی نیاید و نوری که با آن ظلمت نبود و ریسمانی که دستگیره‌های آن محکم است و پناهگاهی بلند و استوار و پیروزی برای هر که به آن تولا جوید و امن و سلامت، برای هر که به آن داخل شود و هدایت برای هر که به آن اقتدا کند و عذر خواه کسی که به آن انتساب جوید و برهان برای کسی که به آن سخن گوید و شاهد برای هر که به آن مخاصمه نماید و غلبه برای هر که آن را حجت خود سازد. در خطبه ۲ با تأکید بر ویژگی‌های اهل بیت (علیهم‌السلام) می‌فرماید: "هُم مَوْضِعُ سِرِّهِ وَ نَجَاؤُ امْرِئِهِ وَ عَيْبَةُ عِلْمِهِ وَ مَوْئِلُ حُكْمِهِ وَ كُهُوفُ كُتُبِهِ وَ جِبَالُ دِينِهِ ... " (نهج البلاغه: خطبه ۲). عترت پیامبر ﷺ جایگاه اسرار خداوندی و پناهگاه فرمان الهی و مخزن علم خدا و مرجع احکام اسلامی و نگهبان کتاب‌های آسمانی و کوه‌های همیشه استوار دین خدا هستند و همچنین در خطبه ۱۰۵ می‌فرماید: " فَبَادِرُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِ تَصْوِيحِ نَبْتِهِ وَ مِنْ قَبْلِ اَنْ تُشَقَّلُوا بِاَنْفُسِكُمْ عَنْ مُسْتَنَارِ الْعِلْمِ مِنْ عِنْدِ اَهْلِهِ ... " ای بندگان خدا در فراگیری علم و دانش پیش از آن که درختش بخشکد تلاش کنید و پیش از آن که به خود مشغول گردید از معدن علوم (اهل بیت (علیهم‌السلام)) دانش استخراج کنید (نهج البلاغه: خطبه ۱۰۵).

در خطبه ۱۵۴ نیز در باب ضرورت علم آموزی آگاهانه و با بصیرت می‌فرماید: " فَإِنَّ الْعَامِلَ بِغَيْرِ عِلْمٍ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ طَرِيقٍ، فَلَا يَرِيدُهُ بَعْدَهُ عَنِ الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ إِلَّا بُعْدًا مِنْ حَاجَتِهِ، وَالْعَامِلُ بِالْعِلْمِ كَالسَّائِرِ عَلَى الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ؛ فَلْيَنْظُرْ نَاطِرٌ أَسَائِرٌ هُوَ أَمْ رَاجِعٌ. " خردمندی که به دیده دل می‌نگرد و از روی بصیرت کار می‌کند، در آغاز، باید بداند که آنچه می‌کند به زیان اوست یا به سود او. اگر به سود او بود، همچنان‌ش پی گیرد و اگر به زیان او بود از انجام، آن باز ایستد. زیرا هر کس بدون علم دست به عملی زند، چونان کسی است که بیرون از راه گام می‌زند، که هر چه بیشتر رود بیشتر از مقصود دور گردد. کسی که بر مقتضای علم عمل می‌کند، همانند کسی است که در راهی روشن و آشکار راه می‌سپرد. پس بر بیننده است که بنگرد که آیا پیش می‌رود یا باز پس می‌گردد (نهج البلاغه: خطبه ۱۵۴).

یکی از دال‌های مهم در اندیشه رهبر معظم انقلاب "حضرت آیت‌الله خامنه‌ای علیه السلام" نسبت به علم و علم‌آموزی به "نافع بودن" علوم باز می‌گردد که این موضوع نتایج عملی خاص خود را به همراه داشته است. طبعاً آنچه در این دسته از روایات و منظومه فکری رهبر انقلاب در رابطه با "نفع" علم مطرح می‌شود، تنها ناظر به وجه سودآوری مادی علم نیست؛ بلکه تولید علم ناظر بر نیازهای جامعه - اعم از مادی و معنوی - مدنظر است. "اسلام ما را به علم نافع فرا می‌خواند علم نافع از سویی جوان ایرانی را به ابزارهای لازم برای پیشرفت و اعتلای کشور و ملتش مجهز می‌سازد و از سویی به او هویت می‌بخشد و او را از وزانت و اعتبار روحی و معنوی و اعتماد به نفس برخوردار می‌کند" (حضرت آیت‌الله خامنه‌ای علیه السلام، ۱۳۹۹).

در باب "علم نافع" در حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌خوانیم که پیوسته عرضه می‌داشت: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ وَمِنْ قَلْبٍ لَا يَخْشَعُ وَمِنْ نَفْسٍ لَا تَشْبَعُ وَمِنْ دَعْوَةٍ لَا يُسْتَجَابُ لَهَا". خدا یا به تو پناه می‌برم از علمی که سودی نمی‌بخشد و قلبی که خشوع در آن نیست و نفسی که هرگز سیر نمی‌شود و دعایی که هرگز مستجاب نمی‌گردد (ری‌شهری، ۱۳۸۴)؛ بنابراین در دین اسلام و منابع دینی نه تنها بر علم‌اندوزی و کسب دانش تأکید شده؛ بلکه بر نافع بودن آن علم در جهت اعتبار معنوی و هویت بخشیدن به جویندگان علم نیز تأکید شده است.

۲-۲- دیدگاه تکنیک با تأکید بر آموختن فن و مهارت

در "دیدگاه تکنیک" (technic) که زیرمجموعه دیدگاه‌های آموزش عملی قرار می‌گیرد، بر تربیت به موازات تعلیم و آموختن فن و مهارت به‌عنوان تکمیل‌کننده دانش نظری تأکید می‌شود. دروسی که در سرفصل رشته‌های دانشگاهی با عنوان دروس عملی یا کارگاهی شناخته می‌شوند، با این هدف تعریف شده‌اند. در دانشگاه ملی مهارت، بخش اصلی آموزش بر پایه مهارت‌های تخصصی تعریف شده است. فرمایش رهبر معظم انقلاب در دیدار جمعی از کارآفرینان سراسر کشور "ما به علم احتیاج داریم؛ اما به پنجه کارآمد هم احتیاج داریم" بر توأمان بودن علم و عمل تأکید دارد. به تعبیری دیگر، علم و دانش با عمل به ثمر می‌نشینند و هنگامی که به ثمر نشست، از حالت علم حصولی و ذهنی به علم شهودی و حضوری تبدیل می‌شود و حقایق را برای شخص مکشوف می‌گرداند. در شرح حکمت ۹۲ نهج البلاغه بر بی‌ارزشی علم بدون عمل تأکید شده است: "أَوْضَحُ الْعِلْمُ مَا وَقَفَ عَلَى اللِّسَانِ، وَ أَرْفَعُهُ مَا ظَهَرَ فِي

الْجَوَارِحِ وَالْأَرْكَانِ". بی‌قدرترین علم‌ها، علمی است که بر سر زبان باشد و ارجمندترین علم‌ها، علمی است که بر اعضا و ارکان آدمی آشکار شود (نهج البلاغه: حکمت ۹۲).

مفهوم عمل در سنت اسلامی همواره مورد توجه قرار گرفته است تا جایی که عالم بی‌عمل را به زنبور بی‌عسل تشبیه کرده‌اند و نشان می‌دهد عالمی که به دانسته‌های خویش جامه عمل نپوشاند، مانند زنبوری است که هیچ ثمر و فایده‌ای ندارد. مفهوم دیگری که در حوزه آموزش‌های تکنیکی تعریف شده است، "مهارت" نامیده می‌شود. مهارت، توانایی انجام کارهای مربوط به یک شغل در سطح حرفه‌ای متناسب با استانداردهای هر شغل است (سیلان و کرمی، ۱۳۹۳). در واقع مهارت همان کاربرد دانش است. مهارت رفتاری آموختنی است که با تکرار، تمرین و یادگیری اصول اولیه، می‌توان کیفیت آن را بهبود بخشید. به عبارت دیگر، مهارت چیزی فراتر از دانش است که نه تنها به آموخته‌های نظری فرد اشاره دارد، بلکه متشکل از دانش و توانایی به کارگیری آن دانش در عمل است. مهارت حاصل تجربه، تربیت و آموزش است که به تدریج، طی مدت زمانی طولانی در شخص ایجاد می‌شود؛ بنابراین کسب مهارت تنها با فراگرفتن نظریه‌های علمی امکان‌پذیر نمی‌شود و نیازمند تمرین و تجربه در موقعیت‌های واقعی است (عربیون و دیگران، ۱۳۹۵).

بر این اساس می‌توان با تأکید بر مهارت‌محوری در آموزش‌های دانشگاه ملی مهارت، انواع مهارت را به سه دسته تقسیم کرد: "مهارت فکری یا تحلیلی": توانایی در ایجاد هماهنگی و یکپارچگی تلاش‌ها و درک ارتباط اجزا با یکدیگر، "مهارت فنی": توانایی در استفاده از دستورات عمل‌ها و فنون مربوط به برخورداری از دانش تخصصی و "مهارت انسانی": کار با افراد و گروه‌ها، درک و ایجاد انگیزش در آنها (لطفی، فرهادی و روایی، ۱۳۹۸). در نهایت هر سه مهارت ذکر شده به صورت هم‌زمان برای موفقیت در علم و عمل ضروری است و به تربیت و تقویت مهارت‌های متفاوت و پیچیده باهدف تسلط یافتن بر حرفه و فن منتهی می‌گردد.

۲-۳- دیدگاه رتوریک با تأکید بر آموختن اخلاق اسلامی

"دیدگاه رتوریک" (rhetoric) که در این پژوهش به‌عنوان حلقه اتصال‌دهنده و تقویت‌کننده دو دیدگاه قبلی معرفی شده است، بر تزکیه و ارزش‌های اخلاقی توصیه شده در سنت اسلامی تأکید دارد. در آیه ۱۶۴ سوره آل عمران و آیه ۲ سوره جمعه از قرآن مجید، تزکیه مقدم بر تعلیم ذکر شده است (قرآن کریم ۱۶۴: ۳) و (قرآن کریم ۶۲: ۲). در منابع دینی نیز آمده است که هر یک از این دو امر در دیگری اثر

می‌گذارد؛ یعنی تا مرحله‌ای از تزکیه نفس نباشد انسان به دنبال علم نمی‌رود و تا علم نباشد مراتب بالاتر تزکیه حاصل نمی‌شود؛ بنابراین تعلیم و تزکیه در یکدیگر تأثیر متقابل دارند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴).

در دو بخش پیشین بر اهمیت آموختن دانش و مهارت از دیدگاه "قرآن کریم" و "نهج البلاغه" تأکید شد. در این بخش به آموختن ارزش‌های اخلاقی به عنوان تکمیل‌کننده دو بخش قبلی پرداخته می‌شود؛ زیرا مهم‌ترین رسالت هر آموزشی، ارتقاء روحی و معنوی انسان است و بدون آن آموزش کاملاً سطحی و در حد گذران زندگی روزمره خواهد بود. هدف نهایی از آموزش، تربیت انسان و تزکیه نفوس و تکامل روح و جان اوست. نکته دیگر اینکه آموزش برای مؤثر و پایدار بودن ناگزیر است تا به فرهنگ و ارزش‌های اجتماعی و انسانی پایبند باشد. فناوری در بستر ارزش‌های جامعه رشد می‌کند و می‌بالد؛ بنابراین زمانی موفق خواهد بود که با زمینه‌های فرهنگی-ارزشی جامعه تناسب داشته باشد و از آنها بهره جوید (اصفی و ایمانی، ۱۳۹۱).

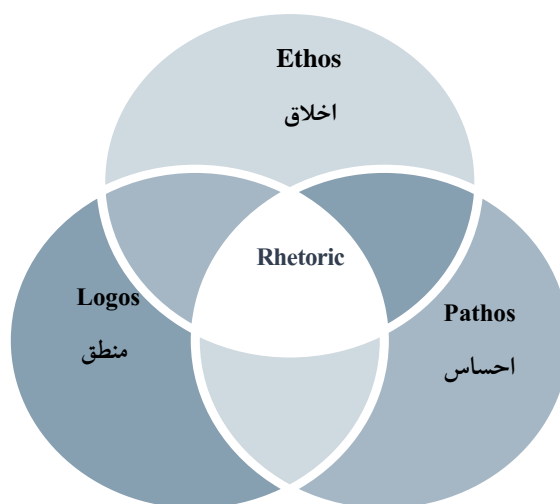
برخلاف دیدگاه‌های متکثر و گاه متناقض علمی، نگاه کل‌نگر بر مبنای رتوریک جنبه‌های مختلف مسئله را یکپارچه و جایگاه هر یک را مشخص نموده و به انسجام می‌رساند و این "تألیف" هنر رتوریک است. به دیگر سخن، رتوریک هنر تألیف و انسجام همه معرفت‌های لازم برای یک تخصص یا مهارت معین است. رتوریک اصطلاحی است که مفهوم و کاربرد آن از گذشته تاکنون تغییراتی یافته است. این اصطلاح نخستین بار توسط افلاطون و در معنای خطابه به کار رفته است؛ ولی در طول تاریخ دستخوش تغییراتی شده و بر مفاهیمی مانند بلاغت و اقناع نیز دلالت می‌کند (احمدی و پورنامداریان، ۱۳۹۶). با اینکه رتوریک را در فارسی به بلاغت یا خطابه ترجمه می‌کنند، اما معنای رتوریک چنین محدود نیست و معانی متعددی مدلول این مفهوم هستند. رتوریک به طور کلی و اساسی به ساز و کار اندیشه انسان در موقعیت‌های تصمیم‌گیری و عمل می‌پردازد (ندیمی، تفضلی و مندگاری، ۱۴۰۰).

"بیوکانن" با تعریف رتوریک به عنوان یک "هنر تألیف‌گر" (Architectonic Art) معتقد است که می‌توان نظر و عمل را کنار یکدیگر گردآورد و جدایی نظر و عمل را به کمک رتوریک از بین برد (Buchanan, 2001). در پژوهش‌های مرتبط به بلاغت زبان عربی، "محمد العمری" در دو کتاب البلاغه العربیه اصولها و امتداداتها و البلاغه الجدیده بین التخییل والتداول، می‌کوشد به طور تطبیقی به بررسی سیر تحول بلاغت در دو سنت ادبی جهان اسلام و غرب بپردازد و ریشه‌های تاریخی بلاغت معاصر در مطالعات سنتی بلاغت را بیابد تا نشان دهد پیشینه هر یک از رویکردهای

معاصر به بلاغت، به نحوی به یکی از رویکردهای بلاغت‌نگاران و بلاغت‌پژوهان قدیم باز می‌گردد؛ بنابراین اصطلاح رتوریک که در دوره اسلامی به آن «بلاغت» گفته می‌شود، دو مفهوم اصلی دارد: نخستین تعریف، دریافت ارسطو از بلاغت است که بیشتر آن را با خطابه، فنون و ابزار مرتبط می‌سازد؛ تعریف دیگر، مفهوم زیبایی‌شناختی یا ادبی است که بلاغت را با شعر، فنون و روش‌های تخیلی آفرینی پیوند می‌دهد (اکبری و طالبیان، ۱۴۰۰).

در پژوهش حاضر، آنچه از مفهوم رتوریک برداشت می‌شود هم نقش آن در ایجاد انسجام و تألیف میان جنبه‌های مختلف معرفتی و هم تأکید آن بر اخلاق‌مداری و پرورش اصول و مهارت‌های اخلاقی توصیه شده در سنت اسلامی که یکی از نیازهای مهم جامعه و دانشگاهیان است، در جهت تأیید ادعای فوق در پژوهش‌های متعدد به ابعاد مفهومی رتوریک اشاره شده است و از سه مؤلفه منطقی (Logos)، احساس (Pathos) و اخلاق (Ethos) با عنوان "مثلث مفهومی رتوریکال" یاد می‌شود (اکبری و ابوعلی، ۱۳۹۷). این پژوهش بر مؤلفه اخلاق و پرورش شخصیت اخلاقی در جهت ایجاد صلاحیت اخلاقی در حرفه به کمک آموزش رتوریک تأکید دارد. جایگاه و اهمیت توجه به اخلاق و ارزش‌های اخلاقی در عرصه‌های نظری و عملی بر همگان آشکار است. آنچه به نظر می‌رسد کم‌رنگ شدن این جایگاه در میدان رقابت روزافزون تکنولوژی و فن‌آوری است. در خطبه‌ها و حکمت‌های کتاب ارزشمند "نهج البلاغه" پنج عنصر اخلاقی: صداقت، امانت‌داری، تواضع، قناعت و تقوا ذکر شده که خلاصه‌ای از آنها به شرح جدول شماره ۳ آمده است.

تصویر ۲: مؤلفه‌های مفهومی رتوریک (منبع: نویسنده)

جدول ۳: اخلاق و ارزش‌های اخلاقی در نهج البلاغه (منبع: نویسنده)

خطبه / حکمت / نامه	موضوع	بخشی از متن خطبه / حکمت
خطبه ۸۵	یادآوری ارزش‌های اخلاقی	وَاتَّبِعُوا بِالذِّكْرِ وَالْمَوَاعِظِ
حکمت ۷۹	ارزش علم و حکمت	خُذِ الْحِكْمَةَ أَنِّي كَانَتْ
نامه ۲۷	توصیه به فروتنی	فَأخْفِضْ لَهُمْ جَنَاحَكَ وَ أَلِنْ لَهُمْ جَانِبَكَ وَ ابْسُطْ لَهُمْ وَجْهَكَ
حکمت ۹۵	ارزش عمل توأم با تقوا	لَا يِقِلُّ عَمَلٌ مَعَ التَّقْوَى
حکمت ۸۲	ارزش والای صبر	وَ عَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ، فَإِنَّ الصَّبْرَ مِنَ الْإِيمَانِ
حکمت ۲۱۱	بیان ارزش‌های اخلاقی	وَ كَمْ مِنْ عَقْلٍ أُسِيرَ تَحْتَ [عِنْدَ] هَوَى أَمِيرٍ
حکمت ۴۳۷	توصیه به رعایت عدالت	الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا
حکمت ۴۵۸	بیان فضیلت صداقت	الْإِيمَانُ أَنْ تُؤْتِرَ الصِّدْقَ
نامه ۴۶	ارزش مدارا نمودن	وَ اخْلِطِ الشَّدَّةَ بِضِعْفٍ مِنَ اللَّيِّنِ

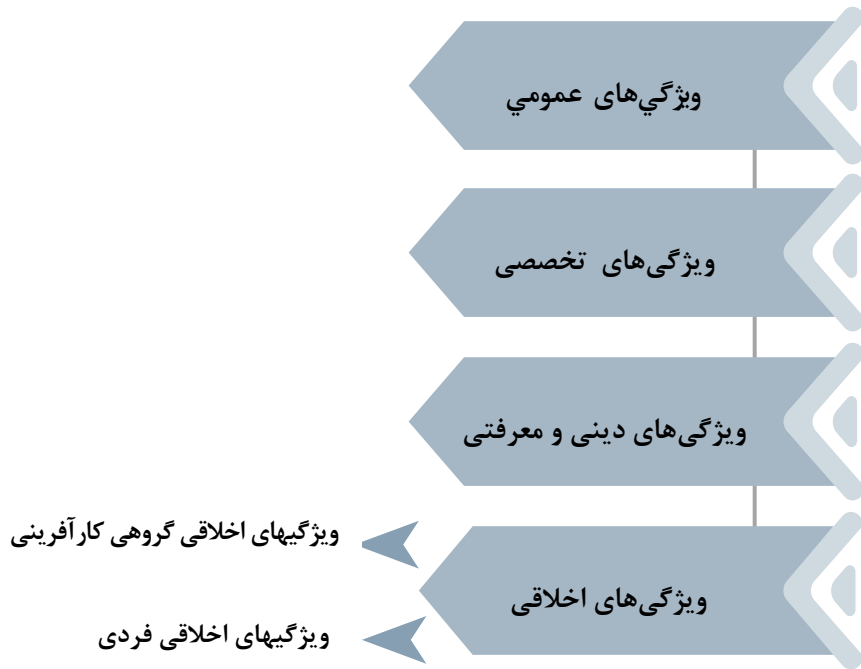
امام امیرالمؤمنین در حکمت ۷۹ با تأکید بر فراگیری علوم و حکمت می‌فرماید: "خُذِ الْحِكْمَةَ أَنِّي كَانَتْ؛ فَإِنَّ الْحِكْمَةَ تَكُونُ فِي صَدْرِ الْمُنَافِقِ، فَتَلْجُجُ فِي صَدْرِهِ حَتَّى تَخْرُجَ فَتَسْكُنَ إِلَى صَوَاحِبِهَا فِي صَدْرِ الْمُؤْمِنِ". سخنان حکمت‌آمیز را از هر کس باید پذیرفت حتی اگر گوینده آن منافق باشد؛ زیرا حکمت‌گاهی در سینه منافق است اما در سینه او آرام نمی‌گیرد تا از آن خارج شود و در کنار حکمت‌های دیگر در سینه مؤمن جای گیرد (نهج البلاغه: حکمت ۷۹). در تفسیر این حکمت مشخص می‌شود که اگرچه مهم است مؤمن دانش و حکمت را از چه کسی فرا می‌گیرد و دیانت او نیز اهمیت دارد ولی کسب دانش و حکمت هیچ محدودیتی ندارد و بسیار مهم است؛ حتی اگر نزد منافق باشد باز هم مانند گوه‌ری در میان زباله‌ها باید آن را ربود.

همچنین در کتاب ارزشمند نهج البلاغه در حکمت ۹۵ تأکید شده است که پس از کسب دانش و حکمت، عمل کردن به آن نیز ضروری است؛ البته هر نوع عملی مورد قبول نیست و تنها عملی که توأم با تقوا باشد ارزشمند است: "لَا يِقِلُّ عَمَلٌ مَعَ التَّقْوَى، وَ كَيْفَ يَقِلُّ مَا يُتَقَبَّلُ". عملی که با تقوا توأم باشد، اندک نیست و کیفیت عمل، معیار قبولی آن در درگاه خداوند است (نهج البلاغه: حکمت ۹۵).

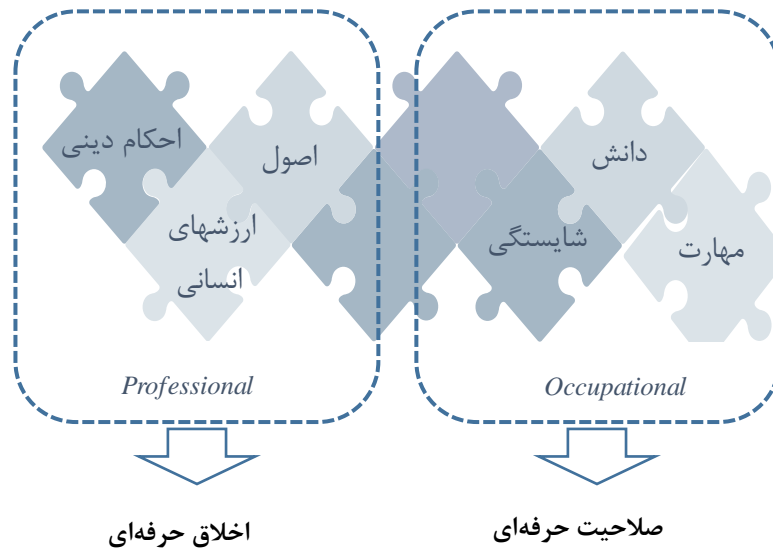
در حکمت ۲۱۱ نیز به فضائل اخلاقی، آنها را گوهرهای ارزشمند که دنیا و آخرت انسان‌ها را آباد می‌کند، اشاره و می‌فرماید: "الْجُودُ حَارِيسُ الْأَعْرَاضِ، وَالْحِلْمُ فِدَامُ السَّيْفِ، وَالْعَفْوُ زَكَاةُ الظَّفْرِ، وَالسُّلُو عَوْضُكَ مِمَّنْ عَدَرَ، وَالِاسْتِشَارَةُ عَيْنُ الْهُدَايَةِ، وَقَدْ خَاطَرَ مَنِ اسْتَعْتَى بِرَأْيِهِ، وَالصَّبْرُ يُنَاصِلُ الْحِدَثَانَ، وَالْجَرَاعُ مِنْ أَعْوَانِ التَّرْمَانِ، وَأَشْرَفُ الْغِنَى تَرْكُ الْمُنَى، وَكَمْ مِنْ عَقْلٍ أَسِيرٍ تَحْتَ [عِنْدًا] هَوَى أَمِيرٍ، وَمِنْ التَّوْفِيقِ حِفْظُ التَّجْرِبَةِ، وَالْمَوْدَّةُ قَرَابَةٌ مُسْتَفَادَةٌ، وَلَا تَأْمَنَنَّ مَوْلَاً." یعنی بخشش حافظ آبرو، حلم حافظی در برابر آفت، عفو زکات پیروزی، دوری کیفر پیمان‌شکنان، مشورت عین هدایت، استبداد خطری برای انسان، صبر سلاح جنگ با مصائب، جزع عامل تشدید مصائب، ترک آرزوها بهترین بی‌نیازی، هوی و هوس چنگال اسارت، حفظ تجربه بخشی از موفقیت، دوستی نوعی از خویشاوندی و عدم اعتماد به انسان ملول و رنجیده است. در مجموع این سیزده رهنمود به عنوان مجموعه‌ای از اندرزهای گرانبهای اخلاقی ضمانت برخورداری انسان از زندگی سعادت‌مندانه در دنیا و آخرت است که باید سرلوحه زندگی فردی و اجتماعی همه ما باشد (نهج البلاغه: حکمت ۲۱۱).

در پژوهشی با اشاره به "ساحت درونی اندیشه"، ذکر شده است که اندیشه انسان برآمده از خاستگاه‌های عقلانی یا فرهنگی است؛ بنابراین نقش این خاستگاه‌ها در شکل دادن به اندیشه و عمل، قابل توجه است (محدثی و ندیمی، ۱۳۹۷). از نگاه "حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام)" معیار ارزش عمل، رعایت اصول اخلاقی در حین انجام عمل است. در حکمت ۹۵ نهج البلاغه، می‌خوانیم: "لَا يَقِلُّ عَمَلٌ مَعَ التَّقْوَى" هیچ عملی با پرواداری، کم محسوب نمی‌شود (نهج البلاغه: حکمت ۹۵). در پژوهش دیگری ضمن ارائه ابعاد الگوی انسان کارآفرین از دیدگاه "قرآن کریم"، آمده است: "انسان با توجه به باورهای مذهبی و اخلاقی خود، اگر متناسب با فطرت خدایی خود کار کند، خلیفه بر روی زمین خواهد بود." سپس ابعاد مختلف ویژگی‌های انسان را به چهار دسته "عمومی، تخصصی، دینی و اخلاقی" تقسیم می‌کند (مهدی و دیگران، ۱۴۰۱). باور به بازگشت نتایج اعمال شخصی به خود، از بین نبردن حق دیگران، عدم رشوه‌دهی به دیگران، پرهیز از کم‌فروشی، پرهیز از خیانت در امانت، توجه به سلامت مال، خوداصلاحی مداوم، احترام به همه، احترام به مقام انسانیت دیگران نه جایگاه مالی، چشم نداشتن به اموال دیگران، حسرت نخوردن به مال دیگران و عدم چشم داشتن به مواهب مادی دنیوی زودگذر از جمله ویژگی‌های اخلاقی است که از "قرآن کریم" و "نهج البلاغه" استخراج شده است.

بر اساس مفاهیم و ویژگی‌های ذکر شده، می‌توان گفت در دو دیدگاه ساینتیفیک و تکنیک، نیاز به آموختن علوم متفاوت و تقویت مهارت‌های پیچیده باهدف تسلط یافتن بر حرفه‌وفن و کاربرد آنها در بازار کار مورد تأکید است؛ ولی در دیدگاه رتوریک، انسجام معرفت‌های نظری و عملی حاصل شده از دو دیدگاه پیشین همراه با فهم کامل‌تر و دقیق‌تر رابطه علم و عمل بر مبنای ویژگی‌ها و شاخص‌های اخلاقی اهمیت می‌یابد.

اگر صلاحیت حرفه‌ای (Occupational qualification) را مجموعه‌ای از دانش، مهارت و شایستگی تعریف کنیم که دانش‌آموختگان باید در یک نظام آموزشی کسب نمایند، در کنار آن مبحثی با عنوان اخلاق حرفه‌ای (Professional Ethics) نیز ضرورت می‌یابد که مجموعه‌ای از صفات و احکام ارزشی هستند و عمل به آنها واجد ارزش انسانی است (خنیفر، مسلمی و بهمنیار، ۱۳۹۶).

تأکید بر رعایت اصول و ارزش‌های اخلاقی ذکر شده در "قرآن کریم"، "تهج البلاغه" و دیگر منابع دین مبین اسلام چه در زمینه آموزش‌های نظری و چه در حوزه آموزش‌های مهارتی، می‌تواند به‌عنوان یک حلقه اتصال دهنده قوی و شالوده‌ای محکم در انسجام‌بخشی به مباحث گسترده و گاه متناقض، مؤثر واقع شود؛ مبحثی که جای خالی آن در سرفصل‌های دروس نظری و عملی، دیده می‌شود و نیاز به بازنگری دارد.

۳- نتیجه‌گیری

بررسی وضع موجود آموزش‌های دانشگاهی و تلاش در جهت حل بحران‌های ایجاد شده برای دانشجویان، نقطه عزیمت مسیر این پژوهش شد. مشکل کثرت و حتی گاه تناقض موجود در بین نظریه‌های علمی علاوه بر ایجاد سردرگمی برای دانشجویان و دانش‌گاہیان از یک‌سو و پیچیدگی مهارت‌ها و فنون تخصصی مربوط به رشته‌ها از سوی دیگر باعث ایجاد مشکلاتی در حوزه عمل و ناهماهنگی‌هایی در حوزه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای شده و ضرورت شناسایی و تبیین یک حلقه پیونددهنده را ایجاد نموده است. این مقاله ضمن پرداختن به مشکلات ناشی از ناهماهنگی و عدم

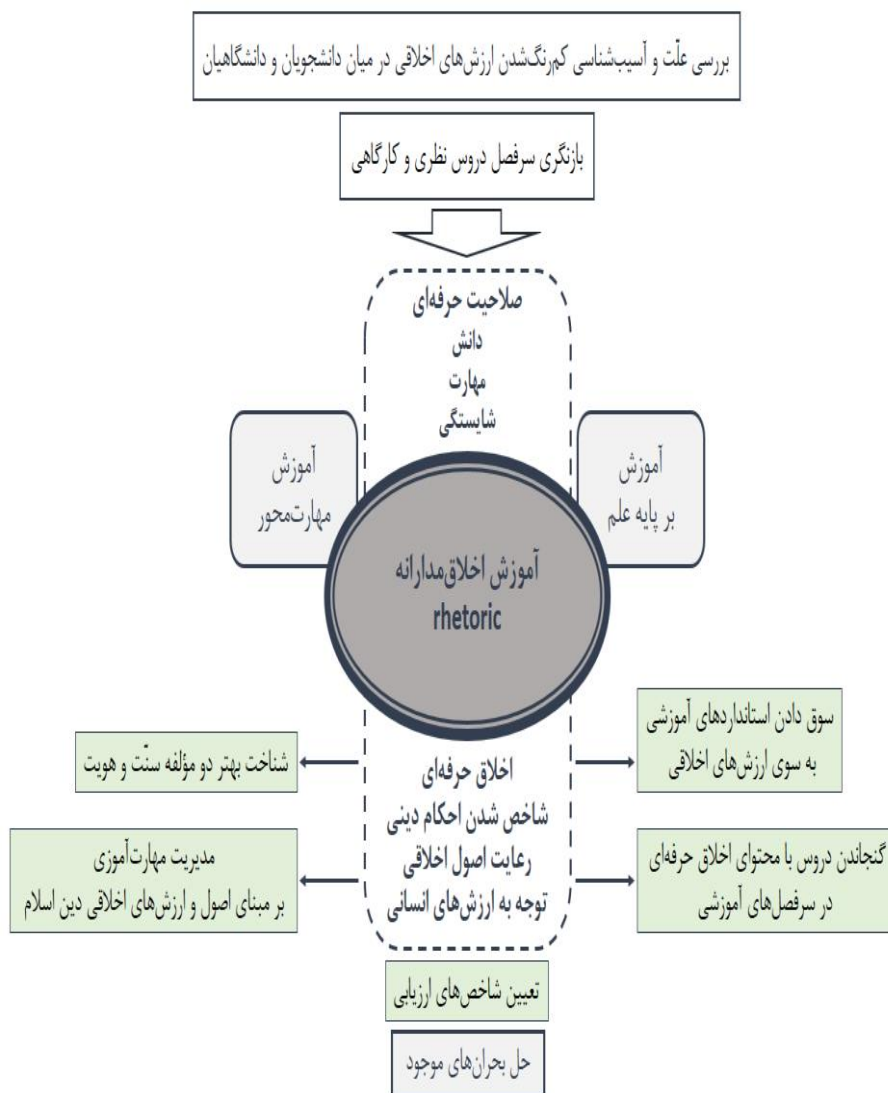
انسجام بین سه دیدگاه در مباحث نظام آموزشی بر کامل نبودن آموزش‌های نظری و عملی به‌عنوان مجوز صلاحیت ورود به بازار کار و مشکلات ناشی از بی‌توجهی به نقش کلیدی "رتوریک" به‌عنوان حلقه اتصال دهنده بین نظر و عمل در سطح صلاحیت‌های اخلاقی تمرکز یافت. سپس بر مبنای آموزه‌های "قرآن کریم" و "نهج البلاغه" به بررسی دیدگاه‌ها و ارائه راه‌حل از منظر ضرورت توجه به اخلاق‌مداری پرداخته شد.

کمبودهای موجود در بازار کار نشان می‌دهد که آموزش‌های علمی و مهارتی مطابق سرفصل‌های دانشگاه کفایت لازم را ندارند و با توجه به جایگاه مهم و کلیدی رتوریک در موقعیت‌های تصمیم‌گیری و انسجام در اندیشه و عمل، این فرضیه مطرح شد که شاخص شدن احکام دینی، رعایت اصول اخلاقی و توجه به ارزش‌های انسانی به‌عنوان سه مؤلفه اصلی صلاحیت‌های اخلاقی به‌موازات تقویت صلاحیت‌های حرفه‌ای بسیار راهگشا خواهد بود. در واقع نقش ارزش‌ها و توصیه‌های اخلاقی می‌تواند به‌عنوان عامل تضمین و سوپاپ اطمینان در موازنه علم و عمل باشد.

در پایان پس از جمع‌بندی مباحث و بخش‌های پژوهش، سه راه‌حل جهت افزایش کارایی نظام آموزشی موجود پیشنهاد می‌گردد: نخست ارتقاء دانش فنی و آموزش نیروی مورد نیاز بازار کار به نحوی که پاسخگوی نیازهای شغلی بازار باشد؛ دوم ارتقاء مهارت‌های شغلی، مطالعه تحولات فناوی و دستاوردهای جدید برای بسترسازی و برنامه‌ریزی‌های لازم و سوم ارتقاء ارزش‌های دینی و اخلاقی مطابق فرهنگ اسلامی در بین دانشجویان و تشویق به خودباوری.

در انتها ضمن پیشنهاد بررسی علّت و آسیب‌شناسی کم‌رنگ‌شدن ارزش‌های اخلاقی در میان دانشجویان و دانشگاهیان در پژوهش‌های آتی، پیشنهاد می‌گردد باهدف توسعه مهارت‌محوری و تقویت سرفصل دروس نظری و کارگاهی، استانداردهای آموزشی در رشته‌های مختلف به‌سوی اهداف مهارتی متناسب با جامعه و بازار کار و منطبق بر اخلاق حرفه‌ای سوق داده شود. برای تحقق این امر مهم نیاز به بازنگری و حتی گنجاندن دروسی با محتوای اخلاق حرفه‌ای و اسلامی در سرفصل‌های آموزشی رشته‌های مختلف وجود دارد. برگزاری جلسات مشاوره برای دانشجویان باهدف شناخت بهتر دو مؤلفه سنت و هویت برای نجات از بحران‌های ایجاد شده در بین دانشجویان، مدیریت مهارت‌آموزی بر مبنای اصول و ارزش‌های اخلاقی دین اسلام و تعیین شاخص‌های ارزیابی از دیگر راه‌حل‌های پیشنهادی در جهت تقویت صلاحیت‌های اخلاقی پیشنهاد می‌گردد.

تصویر ۵: خلاصه‌ای از روند استنتاج و ارائه راه‌حل (منبع: نویسنده)

۴- منابع

- قرآن کریم، ۱۳۸۹ ش، مترجم: محمدمهدی فولادوند، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- نهج البلاغه، ۱۳۷۵ ش، ترجمه: آیتی، عبدالمحمد، تهران: بنیاد نهج البلاغه و دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱. احمدی، محمد، ۱۳۹۷ ش، "رتوریک از نظریه تا نقد"، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲. العمری، محمد، ۱۹۹۹ م، "البلاغة العربية أصولها وامتداداتها"، إفريقيا الشرق: مكتبة الادب المغربي.
۳. العمری، محمد، ۲۰۰۷ م، "البلاغة الجديدة بين التخیيل والتداول"، إفريقيا الشرق: البيضاء.
۴. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۵ ش، "منزلت عقل در هندسه معرفت دینی"، قم: انتشارات اسراء.
۵. خنیفر، حسین، مسلمی، ناهید و بهمنیار باروق، بیتا، ۱۳۹۶ ش، "راهنمای نحوه تدوین استانداردها آموزش مهارت محور"، تهران: روابط عمومی سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای کشور.
۶. ری شهری، محمد، ۱۳۸۴ ش، "میزان الحکمه"، تهران: دارالحدیث.
۷. صالحی عمران و دیگران، ۱۳۹۸ ش، "سند راهبردی دانشگاه فنی و حرفه‌ای کشور"، ۱۳۹۸، تهران: دانشگاه فنی و حرفه‌ای.
۸. طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۴۱۷ ق، "المیزان فی تفسیر القرآن"، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۹. مطهری، مرتضی، ۱۳۹۵ ش، "بیست گفتار"، چاپ چهل و چهارم، تهران: صدرا.
۱۰. مکارم شیرازی، ناصر، با همکاری جمعی از فضلا، ۱۳۸۴ ش، "پیام قرآن"، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مقالات

۱۱. احمدی، محمد، پورنامداریان، تقی، ۱۳۹۶ ش، "درآمدی بر مهم ترین معانی اصطلاح رتوریک"، *مطالعات زبان و ترجمه*، ۱۵۰(۱)، صص ۲۷-۵۲.
۱۲. اصفی، مازیار، ایمانی، الناز، ۱۳۹۱ ش، "چالش‌های فناوری‌های نوین در معماری و تعامل آن با ارزش‌های معماری اسلامی ایران"، *باغ نظر*، ۹(۲۱)، صص ۲۱-۳۴.
۱۳. اکبری، زینب، ابوعلی، رجا، ۱۳۹۷ ش، "بلاغت در پرتو رویکردهای مختلف بلاغی"، *مطالعات زبانی و بلاغی*، ۹(۱۸)، صص ۷-۳۸.
۱۴. اکبری، زینب و طالبیان، یحیی، ۱۴۰۰ ش، "مفاهیم گوناگون بلاغت و رویکردهای بلاغی معاصر"، *دوفصلنامه علمی بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، ۶(۱)، ۶۴-۴۹.

۱۵. سیلانیه، آمنه، کرمی، مرتضی، ۱۳۹۳ش، "مهارت‌آموزی ضرورت آموزش فنی و حرفه‌ای در محیط‌های یادگیری کل نگر"، *مهارت‌آموزی*، ۳(۹)، صص ۹۳-۱۰۸.
۱۶. صادقی، سید جعفر، ۱۴۰۳ش، "ویژگی‌های رتوریک در استدلال‌های قرآن"، *پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن*، ۱۳(۲)، صص ۹۱-۱۰۶.
۱۷. عربیون، ابوالقاسم، عبدی، علی، شایع‌ثانی، محمدمهدی و محمودی کامکاران، سیدعلی، ۱۳۹۵ش، "رهبری کارآفرینانه و تأثیر کارآفرینی بر یادگیری، خلاقیت و نوآوری در سازمان"، *دومین کنفرانس بین‌المللی مدیریت و علوم اجتماعی*.
۱۸. لطفی جلال آبادی، مصطفی، فرهادی، علی و روایی، سلطنت. ۱۳۹۸ش، "طراحی الگوی مهارت محوری برای دانشجویان فنی و حرفه‌ای با استفاده از نظریه داده بنیاد"، *کارافن*، ۱۶(۴۶)، صص ۷۱-۱۰۰.
۱۹. محدثی، جلال، ندیمی، هادی، ۱۳۹۷ش، "امکان سخن از نسبت معماری و دین در عصر جهانی شدن"، *فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی*، ۴(۱)، صص ۴۱-۵۲.
۲۰. مهدی، رضا، و بارانی، سپیده. (۱۳۹۸). "تحلیل جایگاه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای و مهارتی در نقشه جامع علمی کشور". *کارافن*، ۱۶(۴۶)، صص ۳۲-۱۵.
۲۱. مهدی، رضا، صمدی، معصومه، زیدی، مهدی و کیخا، احمد. ۱۴۰۱ش، "ارائه الگوی انسان کارآفرین از دیدگاه قرآن کریم با استفاده از تحلیل مضمون"، *کارافن*، ۱۹(۲)، صص ۱۳-۳۵.
۲۲. میرجلیلی، طیبه، ۱۴۰۰ش، "ارزیابی میزان کاربرد مهارت‌های اشتغال‌پذیر فارغ‌التحصیلان دختر رشته معماری آموزش‌دیده فنی و حرفه‌ای دختران یزد"، *فصلنامه علمی کارافن*، ۱۸(۴)، صص ۳۱۵-۲۹۷.
۲۳. ندیمی، ضحی، تفضلی، زهره و مندگاری، کاظم. ۱۴۰۰ش، "مسئله انسجام در آموزش معماری بازان‌دیشی مسئله از طریق مدل موقعیت رتوریکال"، *آموزش مهندسی ایران*، ۲۳(۹۲)، صص ۱۰۷-۱۲۹.
۲۴. نیک روش، محمدجواد، ۱۳۹۱ش، "علم نافع از منظر قرآن و حدیث"، *فصلنامه بلاغ مبین*، شماره ۳۰ و ۳۱، صص ۵۵-۷۰.

سایت

۲۵. خامنه‌ای علیه السلام، سید علی، ۱۳۹۹ش، "گزیده‌ای از بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی درباره‌ی علم نافع در پیامی به مناسبت روز معلم (۱۳۹۹/۰۲/۱۲)"، به نقل از رسانه *KHAMENEI.IR*.

26. Buchanan, R. 2001, "Design and the New Rhetoric: Productive Arts in the Philosophy of Culture", *Philosophy & Rhetoric*, Vol. 34, No. 3, pp. 183-206.